

Almaar sneller – of toch niet?

Kun je traag slaan?

Kun je snel strelen?

Het evidente antwoord lijkt iets te zeggen over de kwaliteit van snelheid en traagheid als het gaat om geluk. En toch zitten er in ons lichaam stoffen die ons een geluksgevoel geven als we de normale menselijke voortbewegingssnelheid tarten. Ik zou ze de kost niet willen geven, mensen die met hun elleboog uit het open raam en de autoradio helemaal open over een autoweg razen en de endorfines door hun lichaam voelen jagen. Misschien luisteren ze zelfs toevallig naar Marianne Faithfulls song over de huisvrouwendroom van geluk: *Driving through Paris in a sports car with the warm wind in her hair...*

Het is al sinds Icarus zo: we willen sneller en hoger dan we kunnen, en tegelijk zijn we bang voor de gevolgen ervan. De *hybris*-gedachte is een thema in het Griekse denken, dat in verschillende mythen, epen en tragedies en in de ethiek onder allerlei vormen naar voren treedt. Maar ook in de moderne literatuur stikt het van voorbeelden: de vermetele mens, die, in eigenwaan verstrikt, zich door niets of niemand een halt wil laten toeroepen en zelfs de door goden vastgelegde wereldorde of het lot tart, wordt (door goddelijk ingrijpen) meedogenloos afgestraft. Karakteristiek daarbij is dat de schuldige altijd zijn eigen ongeluk veroorzaakt, omdat hij na het overschrijden van de (overigens niet objectief bespeurbare) grens of norm met verblinding getroffen wordt en niet meer merkt dat hij zijn eigen ondergang tegemoet gaat. Het is niet moeilijk om een dergelijk scenario te ontwaren in de recente financiële crisis.

In het jubileumnummer van het maandblad MO* schrijft journalist Hans van Scharen over duurzaam bankieren in tijden van crisis. Hij interviewt daar tal van mensen voor. Mijn blik bleef hangen bij de uitspraak van Woody Tasch, voorzitter en directeur van Investors' Circle, een Amerikaans netwerk van mensen die risicokapitaal verstrekken aan nieuwe bedrijven die maatschappelijke en milieuproblemen aanpakken. Tasch blikt terug op de twintigste eeuw. Hij stelt vast dat schaalvergroting en versnelling belangrijke stuwende krachten zijn geweest voor de vooruitgang. Hij besluit: 'Voor deze eeuw hoop ik dat schaalverkleining en afremming de volgende twee stuwende krachten zullen zijn.'

Het lijkt haast onmogelijk, de versnelling waarin we vandaag zijn terechtgekomen om te draaien en tegelijk de mensheid vooruit te duwen. Of is het een schijn tegenstelling? Zijn we niét gedoemd, in dat almaar vlugger draaiende rad mee te draaien? Als ik een televisie-uitzending uit mijn jeugd zie, denk ik: God, wat waren we traaaag! Als ik terugdenk aan de tijd die je toen nodig had om een bericht naar de andere kant van de wereld te krijgen, denk ik: kan het zijn dat ik een voorhistorische tijd leefde? En toch is dat maar één generatie geleden. De tijd van stencilmachines, schrijfmachines, vaste telefoons met draaischijven en vaak krakende verbindingen, lijvige encyclopedieën en postzegelverzamelingen, onze kinderen luisteren er

ongelovig naar. En tegelijk gaan ze hun jurken kopen in vintagewinkels, verzamelen ze elpees met muziek uit de jaren zestig en leren ze breien. Is er sprake van een ommekeer? Is de trend naar slowfood, is het antiglobalisme, is de 'dag zonder boodschappen', is de 'dag zonder internet' een randverschijnsel? Het staat wetenschappelijk vast dat de hersenen van de huidige generatie er al anders uitzien dan de mijne, dat hun concentratie zich anders verdeelt, dat hun motoriek gewijzigd is onder invloed van de huidige communicatiemiddelen en manieren van leren. Dat opnieuw willen omkeren lijkt zinloos, en wellicht hoeft dat ook niet. Maar misschien bestaat er wel een manier om toch hoger en verder naar de zon te vliegen zonder onze vleugels te verbranden. Misschien vinden we wegen om het grootschalige en snelle te behouden waar het werkt en terug te keren naar kleinschaligheid en traagheid waar het nodig is om onszelf en onze aarde niet kapot te maken.

Een interessant uitgangspunt om hierover na te denken is het element tijd. De joods-Duits-Britse socioloog Norbert Elias (1897-1990) schreef daar in 1980 een boeiend essay over. Het heette gewoon *An Essay on Time* en het verscheen in 1985 in Nederlandse vertaling. Het loont de moeite om dertig jaar later zijn ideeën over tijd te toetsen aan wat we nu zien en weten. Hij introduceert zijn thema met een definitie: wat we tegenwoordig formuleren en kennen als 'tijd', is gewoon een oriëntatiemiddel, dat ontwikkeld is in een vele generaties omspannend leerproces. Uit vele gegevens blijkt dat de mensen niet altijd de samenhang tussen gebeurtenissen hebben ervaren zoals die nu symbolisch wordt voorgesteld door het begrip 'tijd'. Daaruit volgt dat onze ervaring van tijd in het verleden is veranderd en dat het nog altijd blijft veranderen. Nog straffer: die veranderingen verlopen niet op een willekeurige manier, maar hebben een structuur en richting die kan worden verklaard.

Dat is wat Elias zijn boek doet: uitleggen hoe Descartes en Kant er helemaal naast zaten toen ze meenden dat de mens van nature is toegerust met mogelijkheden om gebeurtenissen met elkaar te verbinden (wat wij nu als tijdsvolgorde ervaren). Die capaciteit, zegt Elias, is het resultaat van leren en ervaring, niet alleen van elk individu afzonderlijk, maar ook van een lange keten menselijke generaties.

De vroegste tijdmeters waren de bewegingen van zon, maan en sterren. Maar onze voorouders zagen daar nog geen regelmaat in zoals wij die kunnen zien dankzij instrumenten. Als je niet over een vaste maatstaf beschikt om gebeurtenissen in de tijd te markeren, kun je geen begrip van tijd hebben dat met het onze overeenkomt. In feite waren het rekening houden met tijd in het sociale leven én het ontstaan van een stelsel van instrumenten om tijd mee te bepalen (zoals doorlopende klokken en jaarkalenders) onmisbare voorwaarden voor het ervaren van tijd als een gelijkmatige en eenvormige stroom.

Elias schreef zijn essay in het begin van de jaren tachtig, een periode waarin men sterk geloofde in de menselijke mogelijkheden om de natuur te beheersen. Van een klimaat- of milieubeweging was nog nauwelijks sprake. Hij schrijft dan ook over de 'relatieve autonomie van de samenleving binnen de natuur'. Mensen leven veel meer dan vroeger in een wereld van symbolen die ze zelf hebben gemaakt, zegt hij, maar hij voegt er wel aan toe dat de

ontwikkeling in die richting allesbehalve onomkeerbaar en evenmin rechtlijnig is: er zijn vele terugvallen, omwegen en zigzagbewegingen.

Wellicht zit ons tijdsgewricht, met zijn toenemend besef van onmacht tegenover een 'wrekende' natuur (verwoestijning, gletsjerafbraak, stijgende zeespiegels, cyclonen,...) in zo'n periode van terugval. Of dat negatief of positief is, laat ik in het midden. Maar zeker is dat de veranderingen die we nu meemaken tot angst leiden. Angst voor een exponentiële versnelling die we niet meer in de hand hebben. En zeker is ook dat er hoe langer hoe meer mensen beginnen te beseffen dat de economische groei zoals we die nu kennen in de toekomst niet meer mogelijk zal zijn. We zullen inventief moeten zijn en onze welvaartsstaat vertimmeren. Dat groeiende besef vertaalt zich hier en daar al in bewust 'trager' gaan leven, dwz. minder goederen gaan consumeren en dus ook minder middelen (en werktijd!) nodig hebben en in de plaats daarvan meer waarde gaan hechten aan zinvolle andere tijdsbestedingen. Ik heb het gevoel dat de rust en de stilte, die nu zo'n ongelooflijk luxeproduct zijn geworden waar veel mensen naar verlangen, op die manier wel eens zouden kunnen zorgen voor een nieuw tijdsbesef. Misschien komt er wel opnieuw meer *street*tijd.

Als u voor dit artikel tijd heeft gevonden, vindt u het misschien ook wel boeiend om nog eens verder na te denken over wat Norbert Elias nog opmerkt i.v.m. de link tussen tijdmeting en taal. Ik citeer: 'Als er in onze taal een werkwoordsvorm van het tijdsbegrip zou bestaan, zoals bv. "tijden", zou het eenvoudiger zijn om zich voor te stellen dat de activiteit van het op de klok kijken tot doel heeft om posities in het na elkaar van twee of meer gebeurtenisvolgorden op elkaar af te stemmen (of te 'synchroniseren'). Dan zou het instrumentele karakter van de tijd (of van het (tijden) onmiskenbaar zijn. In de plaats daarvan biedt de beschikbare woordenschat alleen maar zinswendingen als 'de tijd bepalen' of 'de tijd meten'. Zij doen het voorkomen alsof er zoiets zou bestaan als de tijd die bepaald of gemeten kan worden. Maar er is geen tijd zonder tijdbepalen of tijdmeten. Het taalgebruik geeft dus voedsel aan de mythe van de tijd als iets dat op een of andere manier een eigen onafhankelijk bestaan heeft.'